

Beknopte Rapportage Archeologische Monumentenzorg (BRAM)

No. 6

Een mogelijk Romeinse steenbouw in
Ingen in de Betuwe

J. van Doesburg

Colofon:
RACM, Beknopte Rapportage Archeologische Monumentenzorg (BRAM)

Een mogelijk Romeinse steenbouw in Ingen in de Betuwe

Auteur: J. van Doesburg
Illustraties: RACM, tenzij anders vermeld
Opmaak: Bert Brouwenstijn, Almere

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

Druk: PrintXPress, Amersfoort
© RACM Amersfoort, januari 2007

ISBN: 978-90-5799-102-8

Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.racm.nl

Beknopte Rapportage Archeologische Monumentenzorg (BRAM 6).

Administratieve gegevens

Provincie	: Gelderland
Gemeente	: Lienden
Plaats	: Ingen
Toponiem	: Culekampse weg
Kaartblad	: 39 W
Centrumcoördinaten	: 161.850/440.950
Objectnaam	: ING 2006
CMA-nummer	:
CAA-nummer	:
Cis-code	:
Complextype(n)	: Nederzetting; begravingen
Periode	: Romeinse tijd, Volle en Late Middeleeuwen
Cultuur	: nvt
Huidige grondgebruik	: Boomgaard en tuin
Eigenaar	: Particulier
Grondgebruiker	: Particulier
Beheerder	:
Opdrachtgever	: ROB
Bevoegd gezag	: nvt
Opdrachtnemer	: ROB
Projectleider	: Jan van Doesburg
Aanvang onderzoek	: 16 maart 2006
Einde onderzoek	: 16 maart 2006
Documentatie	: ROB
Archivering	: ROB
Auteur(s)	: Jan van Doesburg

Hoofdstuk 1

1.1 Inleiding

In de zomer van 2005 maakte amateur-archeoloog J. Henzen uit Overberg melding bij de ROB van de aanwezigheid van Romeins bouwmetaal op een perceel aan de kruising Weverstraat-Culekampse weg te Ingen in de Betuwe (Afb. 1)¹. Het perceel was kort daarvoor geploegd, waardoor dit metaal aan het oppervlak was gekomen. Het bouwpuin manifesteerde zich als banen in de geploegde akker. Naast stukken kalk- en tufsteen en grauacke werden door hem tevens enkele menselijke skeletdelen, twee Romeinse munten, een Romeinse bronzen fibula, een Middeleeuwse schijffibula met kruismotief en talloze scherven gemeld. Een met toestemming van de terreineigenaar gegraven proefputje ter hoogte van een van de puinbanen leerde dat zich onder de recente bouwvoor op een diepte van ca. 40 cm een compact mortellaagje met puinresten bevond. Henzen had toestemming van de eigenaar van het terrein een groter gebied vrij te leggen, maar heeft hiervan na telefonisch overleg met de ROB vanaf gezien.

Henzen wist verder te melden dat het terrein reeds enkele jaren in de belangstelling staat van detector-amateurs. In het verleden zijn van het terrein enkele Middeleeuwse munten en bronzen schijffibulea verzameld.

Raadpleging van ARCHIS leerde dat het terrein niet op de AMK-Gelderland voorkomt. Wel zijn er van het terrein enkele vondstmeldingen bekend. Het gaat hierbij om metaal uit de Volle en Late Middeleeuwen.

1 Vanaf november 2006 vormt de ROB samen met de RDMZ uit Zeist de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.

De vondstmelding raakte in de periode daarna min of meer in vergetelheid, totdat in de winter van 2005-2006 door ondergetekende contact werd opgenomen met de melder en een afspraak werd gemaakt om op 16 maart 2006 de vondsten te bekijken en aansluitend het terrein te bezoeken. Het geborgen bouwpuin bestaat uit enkele grote en vele kleine stukken kalksteen, waarvan sommige duidelijke bekappingsporen vertonen, stukken onbewerkt en bewerkt tufsteen en brokken grauacke. Onder de stukken kalksteen bevindt zich één stuk met twee recht afgewerkte zijden en één groot stuk met één glad afgewerkte zijde. Verder een stuk met een naar binnen verspringende plint (Afb. 2). De samenstelling van het puinmateriaal doet vermoeden dat er op het terrein mogelijk sprake is van een Romeinse steenbouw of van een jongere uit natuursteen opgetrokken gebouw waarbij secundair gebruik is gemaakt van Romeins bouw materiaal. De twee gevonden munten zijn denarii, waarvan één is geplateerd (Afb. 3). De eerste is van Septimus Severus (193-211) geslagen in Rome in 197-198 n. Chr.² Op de voorzijde staat de keizer afgebeeld met randschrift LSEPT SEVPERT AUG IMP. De keerzijde toont Annana staande naar links met twee korenaren en conulopial, voet op boeg. Het randschrift luidt ANNONAE, De tweede is van Julia Domna uit het jaar 203 n. Chr.³ De voorzijde toont de keizerin naar rechts met randschrift JULIA AUGUSTA. De keerzijde toont een staande pietas frontaal met opgeheven armen en altaar aan de voeten. Het randschrift luidt PIETAS PUBLICA.

De fibula behoort tot het type ogenfibula met verbrede beugel. Dit type dateert uit de pre-Flavische periode.⁴ De Middeleeuwse schiffibula is aan de voorzijde voorzien van een malthezerkruismotief, bestaande uit opstaande bronzen randjes waarbinnen rode email is aangebracht (Afb. 4). Dergelijk fibulae dateren uit de periode tweede helft 9^e-10^e eeuw.⁵

Het menselijk botmateriaal bestaat uit een stuk van een onderkaak met enkele tanden en kiezen, een wervel, een ribfragment en deel van een ulna.⁶

De scherven dateren voor het overgrote deel uit de Volle Middeleeuwen. Het gaat hierbij om Pingsdorf-, Paffrath- en kogelpotaardewerk. Enkele scherven dateren uit de Romeinse tijd, waaronder een randfragment van een ruwwandige schaal type Stuart 210A.⁷

1.2 Landschappelijke context

De vindplaats ligt in de Betuwe, in een landschap dat volledig gevormd is door rivierafzettingen. De belangrijkste onderdelen hiervan zijn stroomrug-, oever en komafzettingen. De vindplaats ligt op de rand van de Ommerense meandergordel in een gebied met verschillende geulen van een kronkelwaard.⁸ Een van deze geulen bevindt zich ter hoogte van de huidige Weversstraat. Ten zuiden van het onderzoeksterrein bevindt zich een tweede, oost-west georiënteerde oude geul. De Ommerense meandergordel loopt met een boog vanaf Ommeren naar het zuiden, waar hij bij de boerderij Blauwe kamp de Linge raakt en vervolgens naar het noordwesten en noorden loopt, waar hij ten zuiden van Eck en Wiel eindigt (Afb. 5). Het begin en eindpunt van de meandergordel wordt afgesneden door de jongere zeer brede meandergordels van Houten, Ingen en Lienden tussen Lienden en Maurik behorende tot het Utrechtriviersysteem. Het begin van sedimentatie van deze meandergordel wordt op 4390 ± 60 BP gedateerd. De restbedding dateert uit 2100 ± 35 BP.

Het dorp Ingen wordt doorsneden door de Leewetering-De Wetering. Deze heeft een meanderend verloop wat erop lijkt te wijzen dat dit eveneens een mogelijk gekanaliseerde oude geul betreft.

De onderzoekslocatie is gelegen ten oosten van het huidige dorp Ingen, aan de rand van de bebouwde kom. De vindplaats ligt ten zuiden van de kruising Weversstraat-Culenkampse weg. Het terrein was vroeger in gebruik als boomkwekerij. Volgens de eigenaar is het terrein in de loop der jaren door het gebruik als boomkwekerij aanzienlijk afgevlakt. Dit geldt met name voor het terreindeel waarin de steenbouwresten zijn aangetroffen.

2 Cohen 1978, 37; Mattingly 1950, 59, 239.

3 Cohen 1978, 150; Mattingly 1950, 165, 69.

4 Haalebos 1986; Van der Roest 1988.

5 Frick 1992/1993, typ 1, 261-2.

6 Determinatie F. Laarman (RACM).

7 Stuart 1963; Stuart 1977.

8 Havinga & Op 't Hof 1975; Berendsen & Stouthamer 2001.

1.3 Archeologische context

De vindplaats ligt in Archeoregio 13; het Utrechts-Gelders rivierengebied.⁹ Deze archeoregio behoort volgens de Archeologiebalans tot een van de best onderzochte van ons land. Dit geldt in het bijzonder voor de Romeinse tijd. Nergens is zoveel bekend over de midden-Romeinse tijd als hier. Ook de periode Late IJzertijd-vroeg Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen zijn beter bekend dan elders. Uit Ingen en directe omgeving zijn verschillende vindplaatsen uit late Prehistorie, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen bekend.¹⁰ De vondsten tonen aan dat het gebied zeker vanaf de IJzertijd een intensieve bewoning kende. In de Romeinse tijd lag Ingen vrijwel direct aan de Limes tussen de forten bij Rijswijk (Levefanum), Maurik (Mannaricium) en Kesteren.

In tegenstelling tot andere dorpen in de Betuwe heeft er in Ingen nog maar nauwelijks archeologisch onderzoek plaats gevonden. De voornaamste reden hiervoor is dat er tot op heden nauwelijks sprake is van de uitvoer van grootschalige bouwwerkzaamheden.

De exacte ouderdom van het dorp Ingen is niet bekend. Aangenomen wordt dat de nederzetting in de Vroege Middeleeuwen is ontstaan in de omgeving van de latere Sint Lambertus kerk. De huidige laatgotische 3 beukige pseudobasileiek dateert uit de 14^e en 15^e eeuw. De oudste vermelding van de kerk dateert uit 1248. In dat jaar wordt het patroonrecht van de kerk door Alard, heer van Buren overgedragen aan het hospitaal van Sint Jan en Sint Catharina te Utrecht. Het huidige schip is kort na 1494 gebouwd waarbij in de oostmuur tufsteenwerk van een voorganger uit de 12^e of 13^e eeuw tevoorschijn kwam. Tot de kerkinventaris behoort een zandstenen doopvont uit de 11^e-12^e eeuw. De aanwezigheid van een tufstenen muur, het zandstenen doopvont en het Lambertuspatrocinium doen vermoeden dat de kerk teruggaat tot in de 11^e eeuw. Mogelijk is het een dochterkerk van de Lambertuskerk te Ophemert die in 1007 door koning Koenraad II aan de abdij van Thorn werd geschonken. Deze abdij stond onder directe invloed van de Luikse bisschoppen.¹¹

De latere ontwikkeling van het dorp hangt sterk samen met die van de commanderie van Sint Jan als een memitrum van de orde van de Balije van Sint Jan te Utrecht. Deze commanderie moet tussen de dijk en de kerk hebben gelegen, ten westen van de huidige Rijnstraat. Het complex bestond volgens een visitatieverslag uit 1495 uit een door een gracht omgeven stenen huis. Het complex is in de 19^e en vroege 20^e eeuw afgebroken. Het dorp groeide in de Middeleeuwen uit tot een compacte bewoningskern.

Hoofdstuk 2 Doel- en vraagstellingen

Het primaire doel van het onderzoek was het bezoeken van de vindplaats om te zien of er nog puinsporen op het terrein aanwezig waren. In de tussentijd was het terrein ingericht als boomgaard, waarbij op regelmatige afstanden bomenrijen waren aangeplant. Daartussen waren paden aangelegd die met gras waren begroeid. Ten westen van de boomgaard waren coniferen aangeplant op de grens met de tuin van de eigenaar van het terrein.

Deze nieuwe omstandigheden bemoeilijkten de waarneming, maar toch konden in de zones waar de bomen waren geplant puinconcentraties worden waargenomen.

Het tweede doel was het vaststellen of er nog resten van deze mogelijke steenbouw in de bodem aanwezig waren en indien dit inderdaad het geval was, de exacte ligging en omvang daarvan te bepalen. Tevens diende informatie te worden verzameld over de mogelijke datering van het gebouw. Tenslotte diende er meer gegevens te worden verzameld over mogelijk op het terrein aanwezige begravingen en zo mogelijk de ouderdom hiervan te bepalen.

Gezien de beperkte onderzoeksmogelijkheden en het non-desturctieve karakter van het onderzoek was er sprake van een beperkte vraagstelling. Het onderzoek diende zoveel mogelijk antwoord te geven op de volgende onderzoeksvragen:

- Is er sprake van de aanwezigheid van een uit steen opgetrokken bouwwerk op het terrein, en zo ja, wat is de exacte locatie en omvang daarvan?;
- Zijn er op het terrein inhumatie- en/of andere graven aanwezig, en zo ja, waar bevinden deze zich?

9 Lauwerier & Lotte 2002, 62-3.

10 Willems 1981; Hulst 1986.

11 Lambertus is de patroon van de Luikse kathedraal. Zie Verhelst 2002.

- Kan aan de hand van de oppervlaktevondsten iets gezegd worden over de ouderdom van beide bovengenoemde complextypen, en zo ja, uit welke periode dateren deze precies?;
- Wijzen de oppervlaktevondsten op de mogelijke aanwezigheid van andere complextypen of andere perioden, en zo ja wat is hun aard en ouderdom?

Voorafgaande aan de betreding van het terrein is betredingstoestemming gevraagd bij de eigenaar van het terrein en de pachter van de boomgaard. Beide vonden het geen bezwaar dat er oppervlaktevondsten werden verzameld en dat boringen op het terrein werden gezet. Wel wilden ze graag op de hoogte worden gesteld van de uitkomsten van het onderzoek.

Nu het terrein is ingericht als boomgaard zullen bodemversturende werkzaamheden naar verwachting beperkt blijven. Wel moet rekening worden gehouden met het feit dat het gebruik als boomgaard op termijn wel consequenties kan hebben voor de fysiek kwaliteit van de in de bodem aanwezige archeologische resten. Door het gebruik van bestrijdingsmiddelen kunnen archeologische resten mogelijk worden aangetaast.

Hoofdstuk 3 Onderzoeksmethode

De Onderzoeksmethode bestond allereerst uit het systematisch verzamelen van oppervlaktevondsten. Dit gebeurde zoveel mogelijk per pad, waarbij de vondsten per daaraan gelegen bomenrij zijn geadmini- streerd. Alle oppervlaktevondsten zijn geborgen, met uitzondering van kleine brokjes puin. Bij duidelijke puinconcentraties zijn de vondsten per cluster verzameld en geregistreerd.

Vervolgens zijn ter hoogte van de grootste puinconcentraties boringen gezet met een gutsboor met een diameter van 3 cm, teneinde vast te stellen of er sprake is van resten van muurwerk of uitbraaksporen in de bodem. In eerste instantie zijn de boringen in het hart van de paden gezet. Later is ook tussen de bomen geboord. Het boorgrid is verdicht daar waar in de eerste boringen geen puinlaag werd aangetroffen. Later, nadat duidelijk was geworden hoe het gebouw is georiënteerd, kon zeer gericht worden geboord. De lengte- en breedtematen zijn met een meetlint uitgezet en vervolgens zijn boringen gezet op de plaatsen waar uitbraaksporen of muren werden verwacht. Deze werden meestal meteen gevonden. Slechts in enkele gevallen waren meerdere boringen noodzakelijk. Hierdoor is een onregelmatig boorgrid ontstaan (Afb. 6). Op sommige plaatsen bedraagt de afstand tussen de boringen meerdere meters, terwijl ze op andere plekken ongeveer 50 cm uit elkaar staan.

De boringen zijn gezet tot een maximale diepte van ca. 1 meter – Mv. In veel gevallen werd gestuit op ondoordringbaar puin. Meestal werden aan de punt van de boor restjes grauacke of mortel geconstateerd, zodat de aard van het puin duidelijk was.

Hoofdstuk 4 Onderzoeksresultaten

4.1 Fysische geografie

In een aantal boringen is de natuurlijke bodemopbouw aangetroffen. Het gaat hierbij om een pakket grijzige klei. Op sommige plaatsen zijn in deze laag houtskoolpartikels en fosfaten waargenomen. Dit doet vermoeden dat dit geen volledig natuurlijke laag is maar dat deze mogelijk samenhangt met het gebruik van het terrein in het verleden.

4.2 Typologie, datering en ruimtelijke verspreiding van grondsporen en vondsten

4.2.1 De grondsporen

In een groot aantal boringen is een puinhoudende laag of een pakket ondoordringbaar puin aangetroffen (Afb. 7). In de meeste gevallen bevindt de puinlaag zich direct onder de moderne bouwvoor. Deze laatste heeft een gemiddelde dikte van 40 cm. Alleen ter hoogte van de tuin van de eigenaar van het terrein bevindt de puinlaag zich op grotere diepte. Puinresten werden hier op een diepte van 80 cm – Mv gevonden. Dit gedeelte van het terrein lijkt later te zijn opgehoogd, mogelijk bij de aanleg van de tuin. In de meeste gevallen kon de dikte van de puinlaag niet worden vastgesteld, aangezien deze ondoordringbaar was. Het puinspoor heeft een breedte van 40-50 cm. In sommige boringen zijn veel mortelresten aangetroffen, terwijl in andere dit materiaal grotendeels ontbreekt. Ook is op enkele plaatsen aan de vermoedde binnenzijde van het puinpakket een dun mortellaagje gevonden. De puinhoudende lagen vormen een min

of meer rechthoekige structuur van 12x21.5 meter. De structuur is globaal noordwest-zuidoost georiënteerd.

Verder is in de andere boringen een grijs kleipakket geconstateerd. In twee boringen werd direct onder de bouwvoor een 10 cm dik laagje klei met houtskool en fosfaten aangetroffen, met daaronder een laagje houtskool. Nabij een van deze boorgaten was, ter hoogte waar een betonnen paal was geplaatst aan het oppervlak ook houtskool aanwezig. Van deze houtskoolplek is een ecomonster genomen (vn. 17). Mogelijk gaat het in beide gevallen om grondsporen.

4.2.2 De vondsten

Van het terrein is een relatief klein aantal vondsten verzameld. Het gaat hierbij om aardewerk, botmateriaal, puinresten, ijzeren objecten en fragmenten glas. Hieronder zullen de verschillende vondstcategorieën kort worden besproken.

4.2.2.1 Aardewerk

Het aardewerk bestaat voor het overgrote deel uit scherven uit de Volle en Late Middeleeuwen. Er zijn slechts enkele scherven verzameld die in de Late IJzertijd en/of Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen kunnen worden gedateerd. Het materiaal uit de Late IJzertijd en/of Romeinse tijd bestaat uit twee handgevormde scherven, waarvan een duidelijk is gemagerd met chamotte, een scherf van een gladwadige kruik(amfoor) en een scherf grijsbakkend aardewerk, die mogelijk tot de Belgische waar kan worden gerekend.

Enkele scherven kunnen in de Vroege Middeleeuwen worden gedateerd. Het gaat hierbij allereerst om een scherf ruwwandig Merovingisch aardewerk. Verder enkele grijspaarse scherven uit de Eifel, behorende tot het Dorestadbaksel w-9 en een scherf die sterk lijkt op Badorf-aardewerk, maar iets harder en grijze is dan baksel w-2.¹² Dergelijke baksels kunnen in de Laat-Karolingsche tijd worden gedateerd. Hetzelfde geldt voor een wandfragment van een reliëfbandamfoor, waarvan de banden voorzien zijn van een tweeledig radstempel. De scherf heeft een licht oranjegeel baksel en is gemagerd met fijn zand en potgruis. Het baksel komt min of meer overeen met Dorestadbaksel w-2.

Onder het aardewerk uit de Volle en Late Middeleeuwen bevindt zich een redelijk aantal kogelpotscherven, waaronder 5 randfragmenten. Eén rand is licht verdikt. De overige zijn onverdikt. Sommige hebben aan de binnenzijde een dekselgeul. Een deel van het kogelpotmateriaal is gemagerd met steengruis. Het overgrote heeft evenwel een fijne zandmagering. De kleur van de baksels varieert van lichtoranje tot zwart. Het overgrote deel is hard gebakken (inkrasbaar met glas). Onder het handgevormd materiaal bevinden zich ook 16 scherven paffrath aardewerk, waaronder 4 randfragmenten. Drie randen zijn driehoekig en behoren tot Verhoevens type 4 (vn. 10 en 13) of type 5 (vn. 5).¹³ De vierde rand (vn. 11) is wat meer afgerond en heeft een hogere hals. De rand zit typologisch tussen Verhoevens typen 2 en 3.

Het draaischijfaardewerk uit de Volle Middeleeuwen bestaat uit 32 scherven Pingsdorfaardewerk en 12 fragmenten Maaslandse waar. Het overgrote deel Pingsdorf aardewerk heeft een lichtgele kleur. Enkele scherven zijn voorzien van roodbruine verfstrepen. Onder de Pingsdorfscherven bevindt zich een randfragment van een hoge beker met opstaande, verdikte en aan de bovenzijde afgeronde rand. De buiten-, boven en binnenrand zijn voorzien van rode verfstrepen. Dit randtype was gedurende een groot gedeelte van de productieperiode in zwang en kan daardoor niet nauwkeuriger worden gedateerd dan midden 11^e -12^e eeuw.¹⁴ De scherven Maaslandse waar hebben een geelwitte kleur. Enkele zijn voorzien van geel loodglazuur. Het gevonden aardewerk kan globaal in de 11^e-12^e eeuw worden gedateerd.

Enkele scherven dateren uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Het gaat hierbij vooral om fragmenten steengoed, zowel met als zonder engobe en/of zoutglazuur, uit het Duitse Rijngebied en enkele scherven grijs- en roodbakkend aardewerk. Deze scherven beslaan de periode tussen de 14^e en de 19^e eeuw.

12 Van Es & Verwers 1980.

13 Verhoeven 1998, 72, afb. 22, 79-80

14 Sanke 2000, 188-190.

	rand	wand	bodem	totaal
Handgevormd Lijz/Rom	0	2	0	2
Ruwwand Romeins	0	1	0	
Gladwandig Romeins	0	1	0	1
Belgische waar	0	1	0	1
Ruwwandig Merovingisch	0	1	0	1
Badorf (VME)	0	2	0	2
Mayen (VME)	0	2	0	2
Totaal	0	10	0	10

Tabel 1: Aardewerk uit de Late IJzertijd/Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen, aantallen randen, wanden en bodems.

	rand	wand	bodem	totaal
Maaslandse waar	0	12	0	12
Pingsdorf	1	30	1	32
Paffrath(achtig)	4	12	0	16
Kogelpot	5	20	0	25
Grijsbakkend	2	12	0	14
Roodbakkend	0	1	0	1
Steengoed	0	4	0	4
Totaal	12	91	1	104

Tabel 2: Aardewerk uit de Volle en Late Middeleeuwen, aantallen randen, wanden en bodems.

4.2.2.2 *Bouwmateriaal*

Het verzamelde bouwpuin komt qua samenstelling overeen met dat van het reeds eerder door Henzen verzamelde materiaal. De stukken tuf-, kalksteen en grauacke zijn evenwel aanzienlijk kleiner. Dit is niet verwonderlijk als wordt bedacht dat de eerste vondsten werden verzameld vlak nadat het terrein was geploegd. Ook nu weer komen enkele bewerkte stukken kalksteen voor. Opvallend is het ontbreken van tegulae en baksteenpuin.

4.2.2.3 *Botmateriaal*

Onder het geborgen botmateriaal bevinden zich opnieuw enkele menselijke skeletresten, waaronder een vingerkootje (vn. 5) en een deel van een schedeldak (vn. 4).¹⁵ In principe kan al het verzamelde botmateriaal afkomstig zijn van één individu. Verder zijn er enkele tientallen fragmenten van dierenbotten opgeraapt. Het botmateriaal is goed geconserveerd. De conserveringsstaat en de grootte van de fragmenten wijst erop dat het materiaal nog niet zo lang aan het oppervlak ligt.

4.2.2.4 *Glas*

Aan de uiterste westzijde van het perceel zijn vrij dicht bij elkaar twee fragmenten van glazen La Tène armbanden gevonden (Afb. 8). Het eerste stuk (vn. 4) is zwart van kleur en voorzien van een opgelegde gele glasdraad in zigzagmotief. Het stuk lijkt secundair te zijn verbrand en is gedeeltelijk vervormd. Het tweede fragment (vn. 5) is blauw van kleur. La Tène armbanden worden in de periode tussen 200 v Chr. en 50 n. Chr. gedateerd.¹⁶ Tevens is een gedeeltelijk gesmolten stukje groen glas gevonden. De ouderdom van dit fragment is onbekend.

4.2.2.5 *Metaal*

Van het terrein zijn twee metalen voorwerpen verzameld. Het gaat om een klein ijzeren mesje en een 14,5 cm lange handgesmede ijzeren nagel. Beide objecten zijn zwaar gecorrodeerd. De datering van beide is niet bekend.

¹⁵ Determinatie F. Laarman (RACM).

¹⁶ Haevernick 1960, 75-94; Peddemors & Verwers 1970; Verwers 1972, 118-9; Peddemors 1975, 97; Willems 1981, 196; Van den Broecke 1987; Roymans 1989; Roymans & Van Rooijen 1993, 4, 6.

3.3.3 Monsters

Uit het mogelijke houtskoolrijke grondspoor is een ecomonster van 1 liter verzameld, omdat in het veld de indruk bestond dat deze laag verkoolde zaden bevatte. Het monster is gezeefd over 4, 2 en 1 mm. In beide zevenresiduen zijn duidelijk verkoolde zaden aanwezig. Een quick scan van de grofste fractie leert dat het verkoolde materiaal onder andere bestaat uit bedekte gerst (*Hordeum vulgare* var. *vulgare*), Haver (*Avena spec.*), Emmertarwe (*Triticum dicoccon*), Rogge (*Secale cereale*), Broodtarwe (*Triticum aestivum*) en Erwt (*Pisum sativum*).¹⁷ De samenstelling, en dan vooral de combinatie van rogge en broodtarwe, en het voorkomen van haver doet vermoeden dat het spoor uit de Middeleeuwen dateert, temeer daar in de 1 mm fractie een kafbasis van haver is gevonden die met zekerheid aan gekweekte haver (*Avena sativa*) kan worden toegeschreven.

3.3 Interpretatie

De op het terrein waargenomen puinbanen hangen samen met de in de ondergrond aanwezige resten van een steenbouw. Op een groot aantal boringen is ondoordringbaar puin aangetroffen waarvan de samenstelling overeen komt met het van het terrein verzamelde puin. Het gaat hierbij om stukken tufsteen, kalksteen, grauacke en mortelresten. Sommige stukken vertonen duidelijke bewerkingssporen en lijken onderdeel te hebben uitgemaakt van architectonische bouwelementen. Op basis van de resultaten van de oppervlaktekartering en de boorgegevens kan worden geconcludeerd dat op het terrein resten van een steenbouw in de bodem aanwezig zijn. Deze resten bevinden zich direct onder de moderne bouwvoor op een diepte van ca. 40 cm – Mv. Het gebouw meet globaal 12 bij 21.5 meter is en noordwest-zuidoost is georiënteerd (Afb. 9). Onduidelijk is of het gaat om uitbraaksleuven, funderingsresten of opgaand muurwerk.

De datering van het gebouw is nog onzeker. Er zijn twee opties: a. de steenbouw dateert uit de Romeinse tijd; b. de steenbouw dateert uit de Middeleeuwen. Voor beide is een aantal voor- en tegenargumenten aan te geven. Deze zullen hieronder kort uiteen worden gezet.

Optie a: de steenbouw dateert uit de Romeinse tijd.

De samenstelling van het bouwpuin, en dan vooral de aanwezigheid van kalksteen, lijkt op een datering in de Romeinse tijd te wijzen. In grote delen van deze periode werd bij de bouw van bepaalde type complexen, zoals castella, villae en tempels, gebruik gemaakt van tuf- en kalksteen en grauacke. Het voorkomen van deze materialen sluit evenwel niet uit dat het om in de Middeleeuwen secundair gebruikt materiaal gaat, dat uit de omgeving is verzameld. Het feit dat er naast Romeins bouwpuin geen baksteenpuin is aangetroffen spreekt mogelijk tegen een secundair gebruik van het puin in de Middeleeuwen, tenzij wordt aangenomen dat het gebouw uit de periode dateert waarin nog geen gebruik werd gemaakt van baksteen. Opvallend is het ontbreken van tegulae en ander bouw materiaal van gebakken klei. Dit materiaal wordt op vrijwel elke vindplaats met een Romeinse steenbouw aangetroffen. De reden voor het ontbreken van dit materiaal is niet bekend. Opmerkelijk is dat ook de Middeleeuwse tegenhangers van deze materialen, zoals daktegels, leien en plavuizen, ontbreken.

Een datering in de Romeinse tijd wordt verder ondersteund door het feit dat juist van dit gedeelte van het terrein enkele metalen objecten uit de Romeinse tijd zijn geborgen. Deze voorwerpen dateren globaal uit de periode tussen de eerste helft van de 1e en het begin van de 3e eeuw na Ch. De aanwezigheid van twee fragmenten van la Tène armbanden en de ogenfibula van dit terreindeel zou eveneens in de richting van een datering in de (vroeg?) Romeinse tijd kunnen wijzen.

De geringe hoeveelheid aardewerk uit de Romeinse tijd is opvallend, maar het ontbreken hiervan zou ook kunnen samenhangen met de mogelijke functie van het gebouw.

Duidelijk is dat de gevonden Middeleeuwse scherven en schijffibula hoogst waarschijnlijk kunnen worden toegeschreven aan een aan de Culekampseweg gelegen nederzetting uit de Volle Middeleeuwen. De aanwezigheid van een nederzetting uit deze periode in dat deel van het terrein lijkt te worden bevestigd door de in Archis opgenomen vondstmeldingen. Onduidelijk is of er een relatie bestaat tussen de gevonden resten van de steenbouw en de van het terrein verzamelde menselijke skeletresten. Beide bevinden zich in hetzelfde terreindeel, zodat niet uitgesloten kan worden dat ze samenhangen. Het is niet duidelijk in hoeverre er sprake is van een geïsoleerd graf of van een grafveld. In beide gevallen is het zowel mogelijk dat het om een (Laat-)Romeinse of een Middeleeuwse begraving handelt.

17 Determinatie O. Brinkkemper (RACM).

Als het gebouw uit de Romeinse tijd dateert zijn er enkele mogelijkheden voor wat betreft de functie. In eerste plaats gaat de gedachte uit naar een villa of villa-achtig gebouw, zoals we die ook uit andere delen van het Nederlandse rivierengebied kennen, waaronder Houten- Burgemeester Wallerweg¹⁸, Houten-Molenzoom¹⁹, Houten-terrein 14²⁰, Houten-Westrhenese hofstad²¹, Cothen-De Zemelen²², Beneden Leeuwen-De Ret²³ en Druten-Klepperhei²⁴. Een andere mogelijkheid is dat het hier een heiligdom betreft. Romeinse heiligdommen zijn in het Nederlandse rivierengebied redelijk schaars. We kennen ze onder andere uit Elst-Ned. Herv. kerk²⁵, Elst-Westeraam²⁶ en Empel²⁷. Er zijn enkele punten die voor en tegen deze mogelijkheden pleiten, maar hierover hieronder meer. Tenslotte kan gedacht worden aan een door een muur omgeven grafmonument. Dergelijke complexen zijn in het rivierengebied nog niet in situ gevonden. Vondsten van stukken van monumentale graftekens en grafstenen uit verschillende delen van het rivierengebied lijken erop te wijzen dat deze er mogelijk wel zijn geweest.

Allereerst is de verwachting dat zowel bij een villacomplex als een tempel veel meer, en in het laatste geval ook specifiek vondstmateriaal aanwezig zou zijn dan de geringe hoeveelheid die tot nu toe op het terrein is gevonden. Het gaat hierbij zowel om bewoningsafval of afval van religieuze feesten, als, in het geval van een tempel, om offergaven, zoals munten, fibulae en andere sieraden, votiefgaven etc.

Ook het ontbreken van tegulae is vreemd. Zowel villae als tempels hadden voor zover bekend vrijwel altijd een met pannen gedekt dak. Een mogelijk verklaring voor het ontbreken hiervan is dat het terrein in het verleden reeds is geëgaliseerd of afgegraven, waarbij de bovenste puinlagen, waarin zich de resten van de dakbedekking zouden kunnen bevinden, zijn verdwenen. Een andere optie is dat het materiaal na het in onbruik raken van het complex systematisch is verwijderd om elders secundair te worden gebruikt. Een derde mogelijkheid is dat het gebouw slechts een natuurstenen onderbouw had en verder was uitgevoerd in vakwerk met een strodak. Dit laatste kennen we wel bij villa-achtige gebouwen, maar is bij tempelcomplexen nog niet vastgesteld.

Ook de samenstelling van het vondstmateriaal geeft geen uitsluitsel over de mogelijke functie van het gebouw. De aangetroffen aantallen zijn te klein en te weinig specifiek om hierover een uitspraak te kunnen doen. Dergelijke vondsten kunnen zowel op een villa- als op een tempelterrein worden aangetroffen, maar ook op in de context van een inheemse nederzetting.

Mogelijk dat de afmetingen van het gebouw meer aanknopingspunten bieden. In de Romeinse tijd waren in onze streken verschillende soorten tempels aanwezig. De meest bekende is de Gallo-Romeinse omgangstempel. Het karakteristieke beeld van dit tempeltype is een vierkante of rechthoekige cella met porticus, waarbij de eerste boven de laatste uitsteekt. Binnen de Gallo-Romeinse omgangstempels komen verschillende varianten voor. Uit onze streken kennen we vooral een rechthoekige variant met een in het verlengde van de cella gelegen, door zuilen gevormde voorhal of pronaos. Tot dit subtype behoren de temples van Elst-Ned. Herv kerk, Elst-Westeraam, Nijmegen en Empel. Deze complexen werden omgeven door een temenosmuur. De cella van de tempels is in alle gevallen bijna rechthoekig, evenals de porticus en de buitenmuur. De cella van de tempel van Empel is 12x12 meter, de porticus 18x21 meter en de buitenmuur 39x42 meter. De afmetingen van de cella van de tempel van Elst-Westeraam bedragen 5,7 bij 7,9 meter en de buitenmuur 13,2x14,2 meter.

Derks noemt in zijn in 1998 verschenen dissertatie over rituele praktijken in de Romeinse tijd nog enkele andere tempeltypen. Deze zijn veel eenvoudiger dan de Gallo-Romeinse omgangstempels en bestaan vaak uit slechts één vertrek.²⁸ Een inventarisatie van de afmetingen van Gallo-Romeinse tempels in het Nederrijnsgebied leert dat de in Ingen aangetroffen steenbouw qua maatvoering sterk van de vertegenwoordigers van dit tempeltype afwijkt.²⁹ De verschillen zijn dusdanig groot dat vrijwel uitgesloten kan worden dat het bouwwerk in Ingen een Gallo-Romeinse omgangstempel is. De afmetingen van de andere tempeltypen varieert sterk en vertoont geen uniform beeld, zodat niet uitgesloten kan worden dat het Ingense bouwwerk tot deze tweede groep behoort.

18 Van Dockum 1990.

19 Van Dockum 1997.

20 Krist, De Voogt & Schoneveld 2002.

21 Bogaers 1959;Tuinstra 2003.

22 Van Doesburg 2003; AMR-Dossier Cothen-De Zemelen ODBnr. 45272.

23 Vos 2003.

24 Hulst 1978;Hulst 1980.

25 Glazema 1951; Bogaers 1955.

26 Van Enckevort & Thijssen 2005.

27 Roymans & Derks 1994.

28 Zie Derks 1998, 131- 213

29 Zie Roymans, Derks & Klomp 1994, 54, fig. 11

Van de meeste stenen gebouwen op villaterreinen in het rivierengebied zijn de exacte afmetingen niet bekend. De voornaamste reden hiervoor is dat de meeste complexen slechts gedeeltelijk zijn onderzocht. Slechts van enkele gebouwen kunnen daardoor de min of meer exacte maten worden gegeven. De in het centrum van Houten aan de Burgemeester Wallerweg opgegraven steenbouw meet minimaal 27,75x11,35 meter en heeft muren met een dikte van 62 - 72 cm.³⁰ Het stenen gebouw in Cothen-De Zemelen heeft een lengte van 26 meter en een breedte van 9.5 meter.³¹ De muurdikte bedraagt hier 50 cm. Op grond van de afmetingen kan geen duidelijke uitspraak worden gedaan of het in Ingen gevonden gebouw een stenen gebouw behorend bij een villa af een eenvoudige stenen tempel is. De afmetingen van de Ingense steenbouw wijzen erop dat het gebouw langgerekt is en dit lijken eerder aan te sluiten bij de afmetingen van stenen gebouwen behorende tot villacomplexen dan tempels.

Optie b: de steenbouw dateert uit de Middeleeuwen.

In de Vroege en Volle Middeleeuwen werd in bepaalde delen van ons land bij bouwwerkzaamheden gebruik gemaakt van Romeins bouwpuin. Dit materiaal was afkomstig van in de omgeving aanwezige ruïnes van Romeinse bouwwerken, zoals castella, villae en tempels, of werd van elders aangevoerd. In de meeste gevallen werd het materiaal aangewend voor de bouw van kerken. Dit gebruik beperkt zich voornamelijk tot het gebied ten zuiden van de Limes. Ook in het Rivierengebied werd Romeins bouw materiaal aangewend bij de bouw van Middeleeuwse kerken. Tot de bekendste voorbeelden uit dit gebied behoren de Sint Maartenskerk van Elst (Gld.) en de Sint Maartenskerk van Tiel. In beide gevallen bestond het bouwpuin uit secundair gebruikte stukken tufsteen, kalksteen, grauacke en tegulae. In de Volle Middeleeuwen werd het Romeinse bouwpuin gebruikt in combinatie met baksteen. In Ingen is geen baksteenpuin aangetroffen. Het ontbreken hiervan zou een aanwijzing kunnen zijn dat de steenbouw van vóór de introductie van baksteen in onze streken in de late 12^e-vroege 13^e eeuw dateert. Een dergelijke datering wordt bevestigd door de datering van het grootste deel van het op het terrein gevonden vondstmateriaal, zoals het aardewerk, en de in de directe omgeving gevonden schijffibulae. Deze vondsten wijzen erop dat het terrein in de 11^e-12^e eeuw een intensief gebruik kende. Als de steenbouw uit deze periode dateert moet het haast wel een kerk zijn geweest. Een ander soort gebouw, zoals bijvoorbeeld een versterking, is niet erg voor de hand liggend, omdat deze in de 11^e-12^e eeuw in dit gebied vrijwel altijd uit houtbouw bestonden. In dit verband zijn tevens de op het terrein aangetroffen menselijke resten mogelijk relevant. Indien deze uit dezelfde perioden dateren als de steenbouw - wat overigens niet is bewezen - dan zouden onderdeel kunnen uitmaken van een rond de kerk gelegen grafveld.

Het is dan ook van belang te kijken naar de uit het gebied bekende vroege kerken, teneinde te kunnen beoordelen of hier inderdaad sprake is van een kerk.

Van de reeds hierboven genoemde kerken van Elst en Tiel weten we middels opgravingen dat deze teruggaan tot in de Laat-Karolingsche tijd. Ze behoren daarmee tot de oudste kerken van de Betuwe. De oudste fase van de Maartenskerk in Elst bestond uit een zaalkerk met een klein rechthoekig koor. De zaalkerk mat 22x12 meter en had een muurdikte van 80 cm. Deze fase wordt door Glazema in de 8^e-9^e eeuw gedateerd. De 10^e-11^e eeuwse kerk was 11.5 meter langer en had eveneens een smal rechthoekig koor. Ook de tweede bouw fase van de Maartenskerk in Tiel bestond uit een rechthoekige zaal met een rechthoekig gesloten koor. De zaal mat 28x7,25 meter en het koor 6x7,25 meter. Deze zaal moet tussen de 10^e en 12^e eeuw worden gedateerd.³²

De afmetingen van de in Ingen aangetroffen steenbouw sluiten goed aan bij die van oudste zaalkerkjes in de Betuwe. Er is echter een wezenlijk verschil ten opzichte van deze kerkjes. Deze laatste zijn altijd vrijwel zuiver oost-west zijn georiënteerd, terwijl het gebouw in Ingen veel meer noordnoordwest-zuidzuidoost is gericht. Hiermee lijkt het vrijwel uitgesloten dat de Ingense steenbouw als kerk mag worden bestempeld. Daar komt nog bij dat op een afstand van nog geen 500 meter de huidige kerk van Ingen ligt, waarvan op basis van onder andere het Lambertuspatrocinium mag worden aangenomen dat deze tot in de 11^e eeuw teruggaat. Het is niet erg waarschijnlijk dat een relatief kleine nederzetting als Ingen twee kerken heeft gehad.

30 Van Dockum 1990.

31 AMR-Dossier Cothen-De Zemelen ODBnr. 45272.

32 Van Doesburg 2002, 87.

Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

Op basis van de verzamelde gegevens kunnen de onderzoeksvragen tot op zekere hoogte worden beantwoord. Een definitief antwoord op alle onderzoeksvragen kan alleen worden gegeven na een uitgebreider onderzoek.

Hieronder zullen de eerder gestelde onderzoeksvragen zo goed mogelijk worden beantwoord.

Onderzoeksvraag 1: Is er sprake van de aanwezigheid van een uit steen opgetrokken bouwwerk op het terrein, en zo ja, wat is de exacte locatie en omvang daarvan?

Het uitgevoerde booronderzoek heeft uitgewezen dat er op het terrein inderdaad sprake is van een steenbouw. Deze bevindt zich voor het grootste deel in het uiterste noordwesthoek van de boomgaard en ligt voor een klein deel in de daarnaast gelegen tuin van de eigenaar van het terrein. De resten bevinden zich in de boomgaard op een diepte van gemiddeld 40 cm – Mv. In de tuin liggen de resten iets dieper, namelijk op 80 cm – Mv. Het gebouw is noordnoordwest-zuidzuidoost georiënteerd en meet 12x21,5 meter. De puinbaan heeft een breedte van 40-50 cm. Mogelijk bevinden zich aan de binnenzijde resten van een vloer. Onduidelijk is of het om opgaand muurwerk, fundering of uitbraaksporen gaat. Dit kan alleen door middel van proefputten of –sleuven worden vastgesteld. Wel is duidelijk dat het gebouw geheel of gedeeltelijk uit tufsteen, kalksteen en grauacke is opgebouwd.

Onderzoeksvraag 2: Zijn er op het terrein inhumatie- en/of andere graven aanwezig, en zo ja, waar bevinden deze zich?

De bij de oppervlaktekartering geborgen menselijke skeletdelen wijzen op de aanwezigheid van één of meerdere begravingen op het terrein. De gevonden skeletdelen behoren mogelijk tot één inhumatiegraf. De botfragmenten zijn allemaal binnen of in de directe omgeving de sporen van de steenbouw verzameld. Onduidelijk evenwel is of de skeletresten met de steenbouw samenhangen. Aanwijzingen voor meer of anderssoortige begravingen zijn niet gevonden.

Onderzoeksvraag 3: Kan aan de hand van de oppervlaktevondsten iets gezegd worden over de ouderdom van beide bovengenoemde complextypen, en zo ja, uit welke periode dateren deze precies?;

De samenstelling van het vondstmateriaal, en dan met name de concentratie Romeinse vondsten in dit deel van het terrein, lijkt er, samen met de afmetingen en de oriëntatie van het gebouw, op te wijzen dat de steenbouw waarschijnlijk uit de Romeinse tijd dateert. Er zijn verschillende argumenten om deze steenbouw als mogelijk (onderdeel van) Romeinse villa te bestempelen, hoewel een duiding als tempel niet volledig kan worden uitgesloten. Niet geheel duidelijk is uit welke periode de steenbouw dateert. De fragmenten van la Tène armbanden, de ogenfibula en de scherven handgevormd aardewerk wijzen erop dat er mogelijk reeds in de periode voorafgaande aan de steenbouw activiteiten op het terrein plaatsvonden. De overige Romeinse scherven en de twee denarii hangen mogelijk samen met de steenbouw en dateren het complex in de 2^e- vroege 3^e eeuw. De datering van de menselijke skeletresten is problematisch, aangezien er geen vondsten zijn die hiermee in verband kunnen worden gebracht. Hooguit een C14-monster van een van de botten kan hierover helderheid verschaffen.

Onderzoeksvraag 4: Wijzen de oppervlaktevondsten op de mogelijke aanwezigheid van andere complextypen of andere perioden, en zo ja wat is hun aard en ouderdom?

De verzamelde vondsten en boorgegevens wijzen niet alleen op de aanwezigheid van een steenbouw uit de Romeinse tijd en één of meerdere begravingen, maar ook op die van bewoningssporen uit de late IJzertijd/vroeg Romeinse tijd en nederzetting uit de Middeleeuwen. De vondsten uit de late IJzertijd/vroeg Romeinse tijd bevinden zich in hetzelfde deel van het terrein waar de resten van de steenbouw zijn aangetroffen. De Middeleeuwse vondsten strekken zich over een veel groter oppervlak uit. Het Middeleeuwse vondstmateriaal bestaat zowel uit aardewerk uit de Vroege en Volle Middeleeuwen als materiaal uit de Late Middeleeuwen. Het grootste deel van het materiaal dateert uit de 11e-12e eeuw. De aanwezigheid van twee houtskoolplekken, waarvan er één verkoolde zaden bevat, wijst op de aanwezigheid van grondsporen uit de Middeleeuwen.

Waarschijnlijk maken de Middeleeuwse vondsten en grondsporen onderdeel uit van een ter weerszijden van de Culekampse weg gelegen nederzettingsterrein uit deze periode.

2.2 Aanbevelingen

Momenteel heeft het terreingedeelte waarin de resten van de mogelijke Romeinse steenbouw zijn gevonden op de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW) geen status. Hetzelfde geldt voor het nederzettingsterrein ter weerszijden van de Culekampse weg. Het verdient aanbeveling beide terreinen aan een nader waarderend onderzoek te onderwerpen, teneinde inzicht te krijgen in de exacte aard, omvang, datering/fasering en fysieke kwaliteit van de hier aanwezige complexen. In geval van de steenbouw zou dat het best kunnen worden gedaan in de vorm van een proefsleuvenonderzoek. Aan de hand hiervan kunnen de bevindingen van het booronderzoek worden geverifieerd en worden vastgesteld in hoeverre is sprake is van opgaand muurwerk, funderingsresten of uitbraaksporen. Tevens kan hierdoor inzicht worden verkregen in de aanwezigheid van met de aangetroffen puinresten samenhangende grondsporen, zoals paalsporen, greppels, kuilen etc., en de exacte aard en datering van de menselijke skeletresten, en hun mogelijke relatie tot de steenbouw worden bepaald. Tenslotte kan een dergelijk onderzoek meer inzicht geven in de exacte aard, omvang, datering en fysieke kwaliteit van de te verwachten sporen andere perioden, zoals die uit de late IJzertijd/vroeg Romeinse tijd en Middeleeuwen. De aanwezigheid van een fruitbomen beperkt de mogelijkheden voor het graven van proefsleuven. In overleg met de eigenaar en gebruiker van het terrein zal gekeken moeten worden naar de, vanuit zowel inhoudelijke als bedrijfstechnisch optiek, meest geschikte locaties. Voor het nederzettingsterrein aan der Culekampse weg kan in eerste instantie worden volstaan met een uitgebreid inventariserend en waarderend booronderzoek.

Door de inrichting als boomgaard lijkt het behoud van de in de bodem aanwezige archeologische resten beter gewaarborgd dan in het verleden toen het terrein als boomkwekerij was ingericht (Afb. 10). Er dient evenwel rekening te worden gehouden met het feit dat in boomgaarden intensief gebruik wordt gemaakt van bestrijdingsmiddelen en dat deze mogelijk een schadelijk effect hebben op de in de bodem aanwezige archeologische resten.

Hoofdstuk 6 Samenvatting

In de uiterste noordwesthoek van een boomgaard aan de kruising Weversstraat-Culekampse weg ten zuidoosten van het Betuwse dorp Ingen zijn door middel van een oppervlaktekartering en een booronderzoek de resten van een geheel of gedeeltelijk uit natuursteen opgetrokken gebouw in kaart gebracht. Het gebouw meet 12x21,5 meter en heeft een muur- of funderingsbreedte van 40-50 cm. De resten bevinden zich vrijwel direct onder de moderne bouwvoor op een diepte van 40 tot 80 cm - Mv. Het van het oppervlak en uit de boringen verzamelde bouw materiaal bestaat uit stukken tuf- en kalksteen, grauacke en mortel. Onder het bouw materiaal bevinden zich enkele bekapte stukken kalksteen, die onderdeel hebben uitgemaakt van Romeinse bouwornamenten. De ouderdom van de aangetroffen gebouwresten is niet geheel duidelijk. De aanwezigheid van aardewerk en twee denarii uit de 2^e-vroeg 3^e eeuw in de directe omgeving wijzen erop dat het gebouw uit de midden-Romeinse tijd dateert. Gezien de samenstelling van het bouw materiaal en de afmetingen van het bouwwerk gaat het waarschijnlijk om een steenbouw behorende tot een villacomplex, hoewel een tempel niet volledig kan worden uitgesloten. De aanwezigheid van twee fragmenten van la Tène armbanden, handgevormd inheems aardewerk en scherven Badorf, Mayen, Pingsdorf-, Paffrath en kogelpotaardewerk wijzen erop dat het terrein zowel voorafgaande aan de steenbouw als daarna in gebruik was. De Middeleeuwse vondsten kunnen worden toegerekend aan een ter weerszijden van de Culekampse weg gelegen nederzettingsterrein dat zich mogelijk tot hier uitstreckte. Tenslotte komen er van het terrein enkele menselijke skeletdelen. De ouderdom van deze resten is onduidelijk, evenals de exacte duiding.

Literatuur

- Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer, 2001: *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*, Assen.
- Bogaers, J.E. A.Th., 1955: *De Gallo-Romeinse temples van Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage (Nederlandse Oudheden, 1).
- Bogaers, J.E., 1959: *Bulletin & Nieuwsbulletin KNOB*, zesde serie 12, 84.
- Broecke, P.W. van den, 1987: De dateringsmiddelen voor de IJzertijd van Zuid-Nederland, in: W.A.B. van der Sanden & P.W. van den Broecke (red.), *Getekend zand: Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, Waalre (Bijdragen tot studie van het Brabantse Heem 31), 23-45.
- Cohen H., 1978: *The coin-inscriptions and epigraphic abbreviations of imperial Rome*, Chicago.
- Derks, T., 1998: *Gods, Temples and Ritual Practices. The transformation of religious ideas and values in roman Gaul*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 2).
- Dockum, S.G. van, 1997: Houten-Molenzoom, in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1992-1993*, 41-44.
- Dockum, S.G. van, 2000: Houten in the Roman Period: Part I: A Stone building in Burgermeester Wallerweg, *BROB 40*, 297-323.
- Doesburg, J. van, 2002: De elf gedaanten van de Sint Maartenskerk te Tiel, in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en Monumentenzorg*, Hilversum, 77-92.
- Doesburg, J. van, 2003: *Een waarderend archeologisch onderzoek op het terrein van het archeologische monument Cothen-De Zemelen (gem. Wijk bij Duurstede)*, Amersfoort (RAM 97).
- Enckevort, H. & J. Thijssen (red.), 2005: In de schaduw van het noorderlicht. De Gallo-Romeinse tempel van Elst-Westeraam, Abcoude/Nijmegen.
- Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 1980: *Excavations at Dorestad 1, the harbour: Hoogstraat 1*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 9).
- Frick, H.-J., 1992/1993: Karolingische-Ottonische Scheibenfibeln der nördlichen Formenkreis, *Offa 49/50*, 243-463.
- Glazema, P., 1951: Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland gedurende de jaren 1946 tot en met 1950, *Gelre 51*, 1-120.
- Haalebos, J.K., 1986: Fibulae uit Maurik, *OMROL*, supplement 65, Leiden.
- Haevernick 1960: Th. E., 1960: *Die Grasinge und Ringperlen der mittel- und spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*, Bonn.
- Havinga, A.J. & A. op 't Hof, 1975: De Neder-Betuwe, opbouw en ontstaan van een jong rivierkleigebied, *Geografisch Tijdschrift 9*, 262-277.
- Hulst, R.S., 1978: Druten, Klepperhei : Vorbericht der Ausgrabungen einer römischen Villa, *BROB 28*, 133-151
- Hulst, R.S., 1980: Een Romeinse villa bij Druten, *Hermeneus* Vol. 52, 117-127.
- Hulst, R.S., 1986: Lienden, in *Archeologische Kroniek van Gelderland 1985*, 155.
- Krist, J.S, J.B. de Voogd & J. Schoneveld, 2002: *Een vindplaats uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse Tijd aan de Schalkwijkseweg te Houten, terrein 14, provincie Utrecht*. Met bijdragen van J.L. van Beek et al., Groningen (ARC-publicaties 48).

- Lauwerier, R.C.G.M. & R.M. Lotte (red.), 2002: *Archeologiebalans 2002*, Amersfoort.
- Mattingly, H., 1950: *Coins of the Roman empire in the British Museum V: Pertinax to Elagabalus*, London.
- Peddemors, A. & G.J. Verwers 1970: Glazen La Tène armbanden in Nederland, *Westerheem* 19, 139-140.
- Peddemors, A., 1975: Latènearmringen in den Nederlanden, *Analecta Praehistorica Leidensia* 8, 93-145.
- Roest, J. van der, 1988: Die römischen Fibeln von 'De Horden', *BROB* 38, 141-201.
- Roymans, N., 1989: *Glazen armringen uit de latere La-Tène-periode en de vroegste Romeinse tijd in het oostelijke rivierengebied: De collectie Janssen, inventarisatie in opdracht van de Gelders Archeologische Stichting*, Amersfoort.
- Roymans, N. & T. van Rooijen 1993: De voorromeinse armbandproductie in het Nederrijnse gebied en haar culturele betekenis, *Vormen uit vuur* 1993:3, 2-10.
- Roymans, N. & T. Derks (red.), *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch.
- Roymans, N., T. Derks & A. Klomp, 1994: Het Gallo-Romeinse tempelcomplex, in: N. Roymans & T. Derks (red.), *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch, 40-54.
- Stuart, P., 1963: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden (Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen 6).
- Stuart, P., 1977: *Een romeins grafveld uit de eerste eeuw in Nijmegen*, Leiden (Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen 8/ OMROL 57 (1976)).
- Tuinstra, S.J., 2003: *Een definitief archeologisch onderzoek (DO) op de westrhenense hofstad, 't Goy, gemeente Houten (U)*, Groningen (ARC-publicaties 95).
- Verhelst, E.M.P., 2002: *De Nederzettingsgeschiedenis van Ophemert ca. 450-1550 na Chr*, Amsterdam.
- Verhoeven, A.A.A., 1998: *Middeleeuws gebruiksaardewerk in Nederland (8ste – 13de eeuw)*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 3).
- Vos, W.K., 2003: *Archeologisch onderzoek in Beneden Leeuwen vindplaats 'De Ret', gemeente West Maas en Waal*. Met bijdragen van F.A. van der Chijs et al., Amersfoort (ADC-rapport 153)
- Verwers, G.J., 1972: Das Kamps Veld in Haps in Neolithicum, Bronzezeit und Eisenzeit, *Analecta Praehistorica Leidensia* 5.
- Willems, W.J.H., 1981: Romans and Batavians. A regional study in the Dutch eastern river area, I, *BROB* 31, 7-217.

Afbeeldingen

Afb. 1 De locatie van de vindplaats.

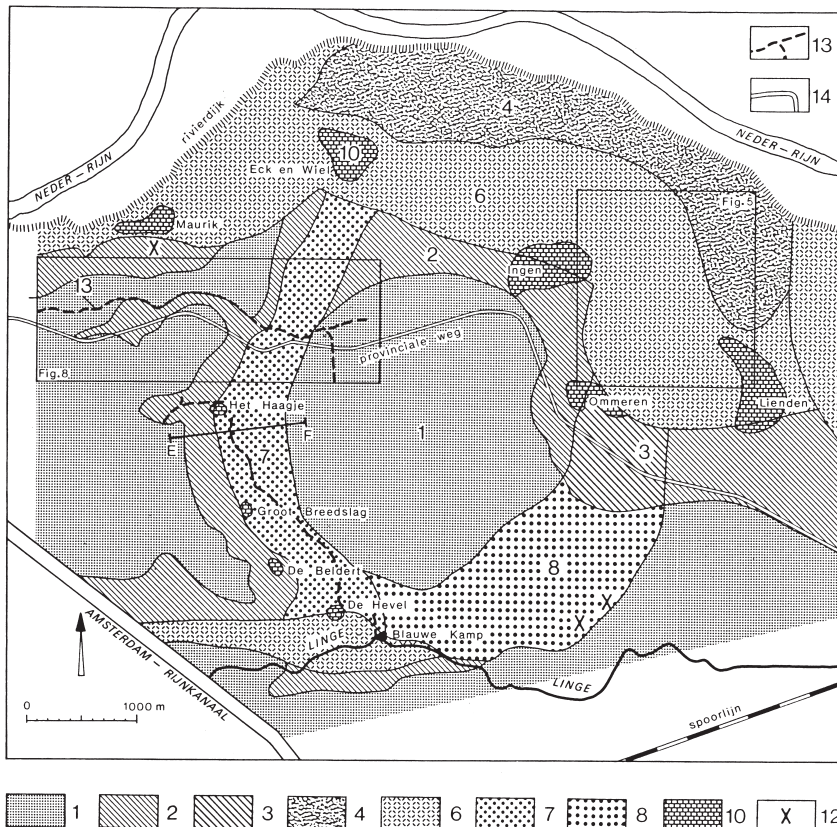
Afb. 2 Enkele stukken bewerkt natuursteen van het terrein.

Afb. 3 Voor- en keerzijde van beide denarii: links. Septimus Severus uit 197-198 n Chr.; rechts. Julia Domna uit 203 n Chr.

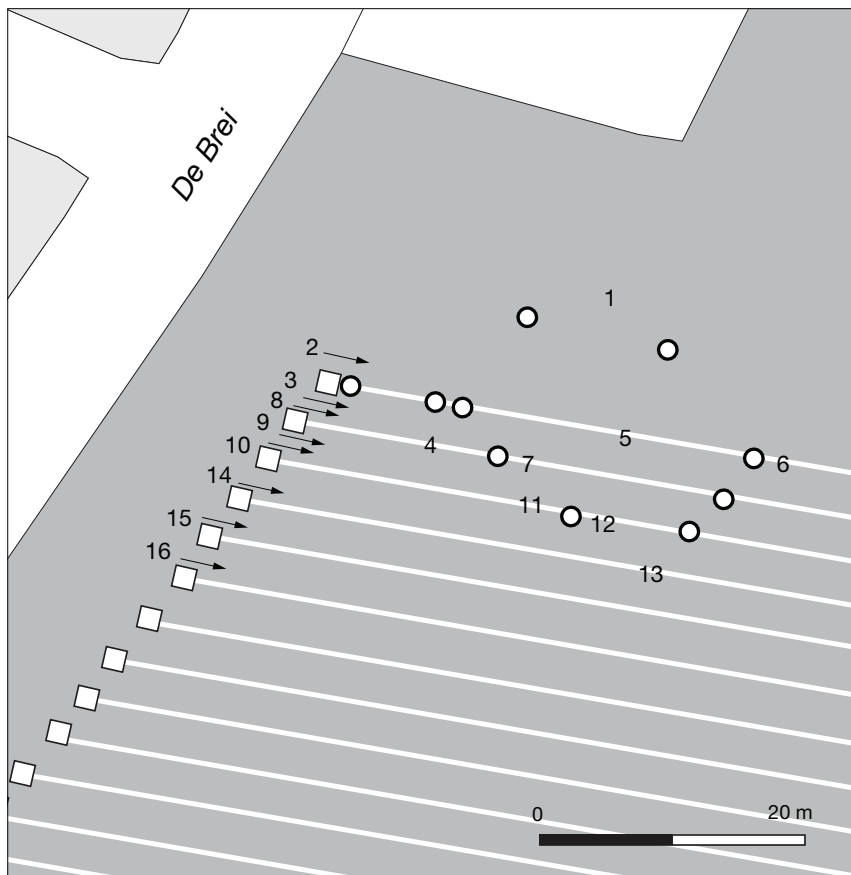
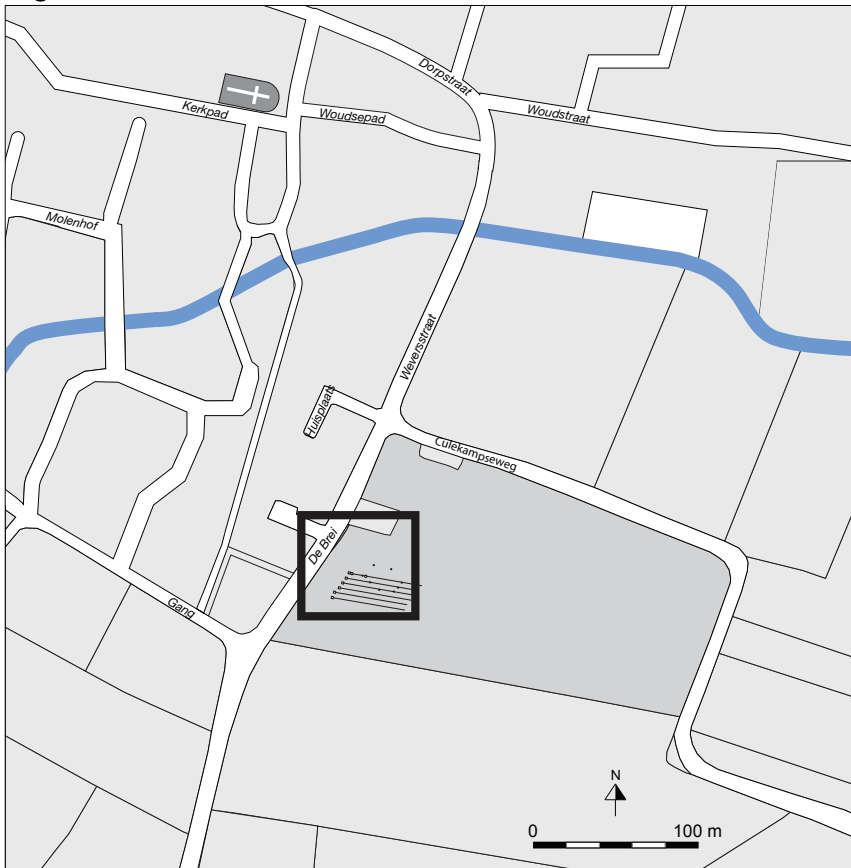

Afb. 4 Schijffibula met Maltezerkruisemotief uit de tweede helft 9^e-10^e eeuw.

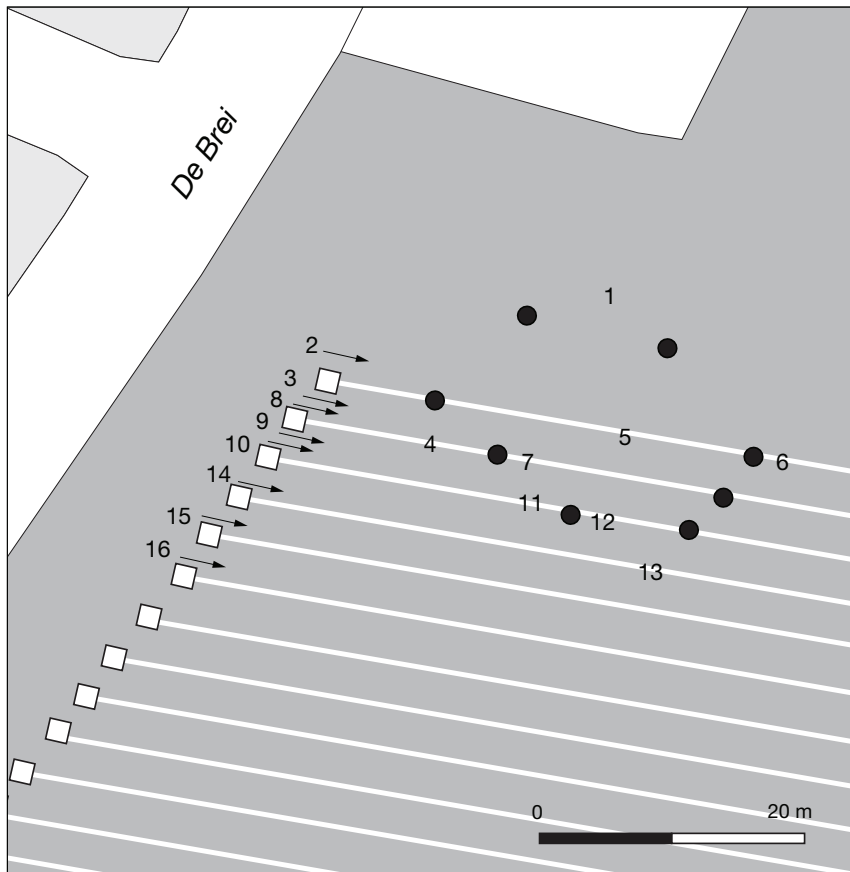

Afb. 5 Fysisch geografische situatie rond de vindplaats. (naar Haringa en Op 't Hof. 1975) 1 kom; 2 oeverwal (afzetting 2); 3 oeverwal (afzetting 2) die oudere meandergordel (afzetting 3) bedekt; 4 complex van oeverwal en kom, waarvan de eerste steeds en de tweede meestal boven meandergordel; 6 meandergordel (afzetting 2); 7 meandergordel (afzetting 3) die gedeeltelijk, overlangs, is verjongd; 8 meandergordel (afzetting 3), meestal door jongere klei bedekt; de bijbehorende oeverwal is niet weergegeven; 10 oude cultuurgrond uit Bataafs-Romeinse tijd; 12 oude cultuurgrond uit de Bronstijd; 13 fossiel rivierloop of overloopgeul; 14 weg.

Ingen

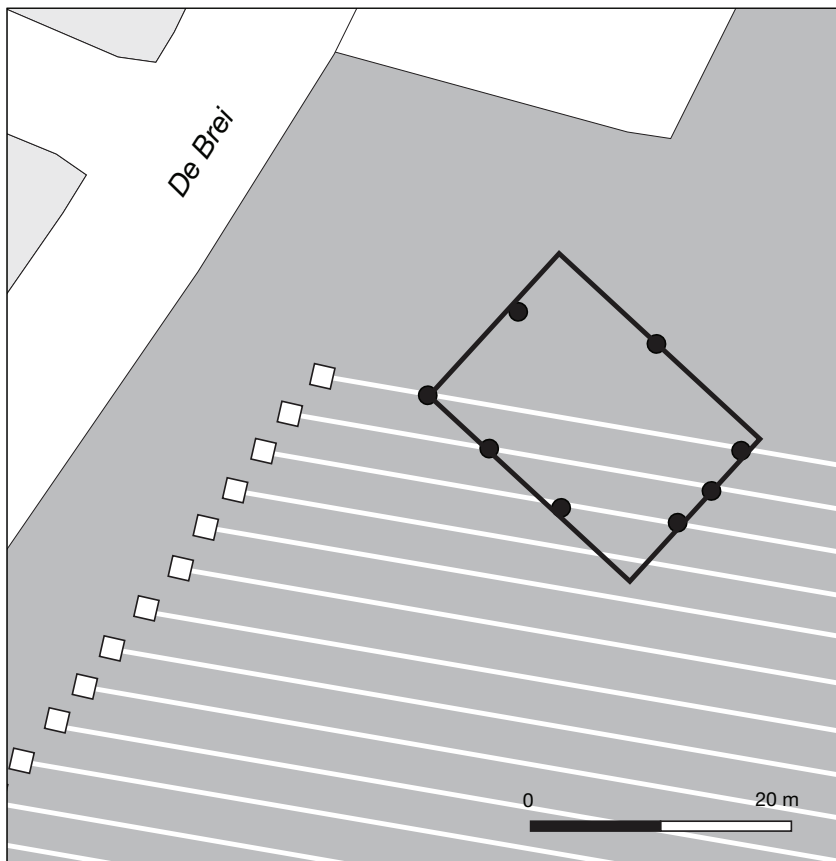
Afb. 6 De locatie van de Boorpunten (stippen) en vondstnummers ten opzichte van de plantenrijen (witte strepen en betonpalen)

Afb. 7 De boringen met archeologische indicatoren. Legenda: zie figuur 6.

Afb. 8 De van het terrein verzamelde glasfragmenten.

Afb. 9 Interpretatie van de boorgegevens.

Afb. 10 De huidige terreinsituatie.